



Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Houten noodwoning van het Koning
Albertfonds in Zemst (Eppegem)

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Houten noodwoning van het Koning Albertfonds, Zemst (Eppegem),
Schoondonkstraat 5 – Monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/23096/101.1

Hannelore Decoodt

10/05/2017

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.2.	Historisch overzicht	4
1.2.1.	De eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog.....	4
1.2.2.	De wederopbouw	6
1.2.3.	De wederopbouw in Epegem en de bewaarde houten noodwoning	10
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	11
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	12
2.	Evaluerend gedeelte	12
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	12
2.1.1.	Historische waarde	12
2.1.2.	Architecturale waarde	13
2.1.3.	Culturele waarde.....	13
2.2.	Motivering van het type bescherming.....	13
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	13
2.4.	Juridische toestand.....	14
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	14
2.4.2.	Ruimtelijke Ordening:	14
3.	Beheersvisie	14
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	14
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	14
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed.....	15
4.	Bronnen	15
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	16
5.1.	Omgevingsplan bij de bescherming	16
5.2.	Fotobijlage	16
5.3.	Documentatie	16

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Voorliggend dossier betreft een adhoc beschermingsdossier dat kadert binnen het thema van het erfgoed van beide wereldoorlogen in Vlaanderen.

1.1. Situering

Houten noodwoning, gelegen op adres Schoondonkstraat 5 in Zemst (Eppegem). De noodwoning ligt niet aan straatzijde, maar achter de woning Schoondonkstraat 3, op 750 meter ten noordwesten van de kerk van Eppegem, op 140 meter ten noordwesten van de Schranshoeve.

1.2. Historisch overzicht

Houten noodwoning van Koning Albertfonds, opgericht ter vervanging van een hoeve die tijdens de Eerste Wereldoorlog werd vernield.

1.2.1. De eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog

1.2.1.1. De Bewegingsoorlog (augustus – oktober 1914)

Toen de Belgische grens op 4 augustus 1914, bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog overschreden werd, moest het Belgische leger zich in verschillende fasen westwaarts terugtrekken (1). Een eerste groot treffen vond plaats bij Luik, tussen 4 en 16 augustus 1914. Uiteindelijk zou de stad en de versterkte stelling er omheen in Duitse handen vallen. Ondertussen hadden Belgische eenheden zich teruggetrokken naar Namen en achter de rivier de Gete. De Gete-stelling moest de terugweg naar het *reduit national* Antwerpen vrijhouden. Tussen 12 en 20 augustus 1914 werd gevochten achter de Gete-stelling, met onder meer de befaamde *Slag der Zilveren Helmen* op 12 augustus bij Halen, waar Belgische eenheden een bescheiden overwinning boekten. Op 18 augustus kwam het tot een bloedig treffen in de omgeving van Grimde en Sint-Margriete-Houtem. Op 19 augustus werd zwaar slag geleverd bij Aarschot. Toen een verdwaalde kogel een Duitse officier had getroffen, werden als represaille 183 burgers van Aarschot terechtgesteld.

Om een dreigende omsingeling te vermijden, gelastte de koning op 20 augustus een terugtrekking naar Antwerpen. Nog diezelfde dag werd Brussel bezet. Tussen 21 en 24 augustus vielen ook de Naamse fortificaties. Bij Charleroi en Bergen botsten de Duitse eenheden op Franse en Britse troepen.

Ondertussen bevond het gros van het Belgische veldleger (van de 117.000 manschappen waren er nog 80.000 beschikbaar) zich in de vesting Antwerpen. Omdat het zwaartepunt van de Duitse aanvallen zich eind augustus verplaatste naar het zuiden, verminderde de druk op het Belgische leger. De Belgen voerden enkele uitvallen uit, om de druk op de geallieerden in Frankrijk te verlichten. Tussen 24 en 26 augustus werd een *Eerste Uitval uit Antwerpen* uitgevoerd, wat leidde tot gevechten in de omgeving van Zemst en Haacht. Duitse eenheden in de omgeving van Leuven raakten in paniek, omdat ze dachten dat ze beschoten werden door burgers, met bloedige represailles tot gevolg: op 25 augustus brandden ze de stad (met universiteitsbibliotheek) plat, 218 burgers kwamen om het leven. Tijdens de *Tweede Uitval uit Antwerpen* (9-13 september) werd Aarschot kortstondig heroverd en werd onder meer hevig gevochten in de omgeving van Wijgmaal (Leuven), Kessel-Lo (Leuven) en Wakkerzeel (Haacht). Op 26 en 27 september werd zwaar gevochten in de omgeving van Dendermonde.

¹ Deze tekst werd overgenomen uit Decoodt H. 2016.

Het Duitse leger was ondertussen in september aan de Marne en de Aisne tot staan gebracht en kon zijn plan voor een snelle verovering van Parijs voorgoed opbergen. Zowel de geallieerden als de Duitsers stuurden troepen naar het noorden, in de richting van de Kanaalhavens. Beide strijdkrachten probeerden elkaar via hun open flank te omsingelen om alsnog een beslissende overwinning te behalen. Elke mislukte poging om langs de vijandelijke troepen weg te geraken, zorgde ervoor dat de frontlinie zich steeds verder in noordelijke richting uitbreidde.

Eenmaal de *Slag aan de Marne* voorbij, vormden de Duitsers een belegeringsgroepering van 120.000 man onder leiding van von Beseler om komaf te maken met Antwerpen. Zwaar artilleriegeschut werd vanaf 28 september ingezet tussen Lier en Mechelen. Ondanks tussenkomst van Britse mariniers (onder leiding van Churchill) zouden de Belgen het onderspit moeten delven. Vanaf 7 oktober trok het veldleger zich terug richting de IJzer, de vestingtroepen bleven in de stad achter. Toen de burgemeester op 10 oktober de capitulatie van de stad aanbood, konden 30.000 Belgische militairen vluchten naar het neutrale Nederland, waar ze geïnterneerd werden.

Het gros van het veldleger, gesteund door cavalerie-eenheden en door een Frans-Britse troepenmacht onder leiding van Rawlinson en Ronarc'h, slaagde erin het kanaal Gent-Terneuzen te bereiken (9 oktober) en nadien de IJzer (14 oktober), waar enkele dagen later de *Slag aan de IJzer* losbarstte. Inmiddels waren de Duitsers ook elders slaag geraakt met de Fransen en Britten. Vooral de *Eerste Slag bij Ieper* (19 oktober – 22 november 1914) zorgde voor veel doden, zowel aan geallieerde als aan Duitse zijde. De Eerste Wereldoorlog zou de Westhoek nog vier jaar lang in haar dodelijke greep houden...

1.2.1.2. Epegem in augustus – september 1914

Om Brussel te verdedigen, bezetten twee Duitse legerkorpsen een lijn die liep vanaf Kapelle-op-den-Bos over Wolvertem, Vilvoorde, Hofstade, Kampenhout, Haacht, Rotselaar, Wijgmaal tot Kessel-Lo. Tijdens de *Eerste Uitval uit Antwerpen* (24 – 26 augustus 1914) werden drie Belgische divisies uitgestuurd tussen het kanaal van Willebroek (Zeekanaal Brussel-Schelde) en het kanaal Leuven-Dijle, met als speerpunt Schiplaken (Boortmeerbeek), Elewijt (Zemst), Houtem (Vilvoorde), Hofstade (Zemst), Weerde (Zemst), Epegem en Zemst (2). De Duitsers waren verrast, waardoor de Belgen vrij diep konden doordringen, onder meer met inzet van artillerie. Weerde, Zemst en Epegem konden tijdelijk op de vijand veroverd worden. Onder meer Epegem werd op 25 augustus bezet door Jagers te Voet van de 6^{de} Brigade. De Duitse weerstand werd sterker en de daaropvolgende Belgische terugtocht op 26 en 27 augustus ging gepaard met zware verliezen.

De *Tweede Uitval uit Antwerpen* (9-13 september 1914) werd voorafgegaan door een artilleriebeschieting en een geleidelijke opmars van de infanterie. In Epegem werden het Kompenhof en het kasteel Wolfsinde bereikt, ten noorden en westen van de Schranshoeve. Er volgden hevige gevechten, waarbij de Duitsers onder meer dankzij de inzet van artillerie de Belgen konden terugslaan. Belgische militairen staken de kerk van Epegem in brand tijdens hun aftocht op 12-13 september, om te vermijden dat de kerktoren als observatiepost zou gebruikt worden door de Duitsers (3).

In de omgeving werd de burgerbevolking het slachtoffer van wreedaardige Duitse praktijken, waaronder brandstichting, gijzelneming en executies. Anderen werden naar Duitsland gestuurd voor dwangarbeid. Er is sprake van acht burgers uit Epegem, die door de Duitse troepen werden gedood (4).

² Ver Elst A. 1995, 82-86; Van Asbroeck A. 1986, 9-10; Van Den Mooter 2007, 108-111.

³ Van Santvoort L. 2014, 8.

⁴ Ver Elst A. 1995, 86.

De militaire begraafplaats van Epegem langs de Brusselsesteenweg, ingewijd op 26 juni 1918, getuigt nog steeds van de vele militaire doden die hier in de omgeving vielen tijdens de twee *Uitvallen* (5). Hier liggen 228 Belgische militairen begraven. De begraafplaats werd nog tijdens de oorlog aangelegd naar ontwerp van de Duitse architect Friedrich Kühnen, die tijdens de oorlog betrokken was bij de wederopbouw in deze regio. Aanvankelijk bestond de begraafplaats uit twee delen: een Duits gedeelte, opgevat als een *Baum-Friedhof* en een Belgisch gedeelte, opgevat als een *Hecken-Friedhof*. De Duitse doden die hier oorspronkelijk begraven lagen, werden in 1939 overgebracht naar het *Ehrenfriedhof* van Wespelaar en vervolgens in 1956 naar de begraafplaats in Vladslo.

1.2.2. De wederopbouw

Tijdens de *Grooten Oorlog* was een strook van 10 tot 20 km breed en 60 km lang, van Nieuwpoort over Diksmuide en Ieper tot Waasten, herschapen in een maanlandschap (6). Nagenoeg alle woningen, kerken en openbare gebouwen waren vernield. Men sprak van de *Verwoeste Gewesten*. Maar ook elders waren vele woningen onbruikbaar geraakt. Vooral in de driehoek Antwerpen – Dendermonde – Leuven waren er vele vernielingen. Begin 1919 schatte men het aantal vernietigde woningen in het hele land op 75.000. Tijdens de wederopbouw zou blijken dat het er bijna 100.000 waren. In West-Vlaanderen alleen waren er 65.000 woningen geheel of gedeeltelijk vernield.

1.2.2.1. De Duitse wederopbouw en de Oeuvre Suisse Belge

Nog tijdens de oorlog was de Duitse bezetter zelf gestart met een wederopbouwcampagne, in een poging om de gunst van de bevolking uit het bezette gebied af te dwingen (7). Deze wederopbouw maakte deel uit van de Duitse bezettingspolitiek en werd gestimuleerd vanuit de *Zivilverwaltung* (8). Trekkers waren onder meer stedenbouwkundige Carl Rehorst en architect Johannes Schüller (9). Duitse wederopbouwinitiatieven werden pas vanaf 1917 uitgevoerd, het merendeel in de provincie Brabant (10). De Duitse wederopbouw legde zich hoofdzakelijk toe op de bouw van *neue Kleinhäuser*, arbeiderswoningen, winkels en kleine boerderijen, hoofdzakelijk in kleinere gemeentes op het platteland. Hierbij werd gekozen voor een regionalistische Vlaamse stijl, in de lijn van wat reeds vóór de oorlog sterk aanwezig was.

Ook de *Oeuvre Suisse en Belgique (OSB)* trachtte vanaf 1916 vanuit het neutrale Zwitserland fondsen te verzamelen voor de wederopbouw in België (11). Touwtrekker van deze organisatie was de Zwitserse architect Eugen Probst uit Zürich. Hoewel ogenschijnlijk een neutrale organisatie, bleek het *OSB* vaak nauw samen te werken met de Duitse wederopbouwinitiatieven. Huizen die heropgebouwd werden door de *OSB* hebben vaak een specifieke gevelsteen. Voor de uiteindelijke realisatie van haar woningen rekende het *OSB* op de medewerking van Belgische architecten, zoals de Brusselse architect Alfred Minner. Zwitserse wederopbouwinitiatieven werden vooral uitgevoerd in de provincies Antwerpen en Brabant.

⁵ Van Asbroeck A. 1986, 11-12; Decoodt H. & Verloove Cl. 2007; Verloove Cl. 2014, 13.

⁶ Deze tekst met betrekking tot de wederopbouw en het Koning Albertfonds is min of meer overgenomen uit het thematische beschermingsdossier noodwoningen in West-Vlaanderen (Onroerend Erfgoed 2010), die op haar beurt grotendeels is gebaseerd op Gobyn R. 1985, 169-187.

⁷ Zie Van den Mooter J. 2007 16-23 en Van Santvoort L. 2014, 10, 22 in verband met de Duitse wederopbouwcampagne en de *Oeuvre Suisse Belge* tijdens de Eerste Wereldoorlog.

⁸ De *Zivilverwaltung* was de organisatie van de burgerlijke overheden. In samenwerking met de Belgische burgerlijke overheden diende de *Zivilverwaltung* te zorgen voor de verpleging en uitrusting van het leger en de verzorging van de bevolking. Ze stond onder gezag van de Gouverneur-Generaal. Zie Vandenbogaerde S. 2010, 36, 40.

⁹ Johannes Schüller liet in 1918 een publicatie na over deze Duitse wederopbouwcampagne in België, met als titel *Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges*.

¹⁰ Zie Van den Mooter J. 2007, 43, 101, 129.

¹¹ Van den Mooter J. 2007, 83-86. Wordt soms ook met *Oeuvre Suisse Belge* aangeduid.

1.2.2.2. De barakken van het Koning Albertfonds

Al tijdens de oorlog werd duidelijk dat de Belgische overheid een antwoord zou moeten bieden op een grootschalige woningnood. Op 23 september 1916 werd het *Koning Albertfonds* opgericht, om te "voorzien van de allereerste noodwendigheden der huisvesting in de door de oorlog verwoeste streken van België" (12). Tegen 1918 was het *Koning Albertfonds* niet veel meer dan een papieren organisatie zonder geld, arbeiders, materieel of vervoer. Bij gebrek aan financiering kon het *Koning Albertfonds* onmogelijk zijn vooropgesteld programma uitvoeren. Van de tijdens de oorlog door de regering beloofde 10 miljoen frank subsidie zou men pas in februari 1919 600.000 frank ontvangen. Ook de verwachte internationale liefdadigheid leverde teleurstellende resultaten op. Verder was er een tekort aan hout en een groot transportprobleem.

Nog tijdens de oorlog hadden de directeur-generaal ingenieur F. Zanen en secretaris architect Raymond Moenaert demonteerbare houten woningen van 6 x 6 m met drie kamers of 4 x 4 m met twee kamers ontworpen. Beide konden met een aanpalend stalletje uitgebreid worden. De uitvoering van de aanbesteding in februari 1919 voor 2.000 barakken van het type 6 x 6 m liep bijna een half jaar vertraging op wegens een tekort aan hout. Pas in mei 1919 beschikte het *Koning Albertfonds* over de eerste vrachtwagens. Eind oktober 1919, het tijdstip waarop het *Koning Albertfonds* normaliter haar taak voltooid moest hebben, waren er slechts 850 barakken opgericht.

Behalve de reeds vermelde 6 x 6 m en 4 x 4 m barakken, werd er ook nog een 9 x 6 m en 9 x 9 m *type Zanen & Moenaert* ontwikkeld. Voor het optrekken van deze houten barakken werd onder meer gebruik gemaakt van het hout van militaire barakken die opgekocht of in beslag genomen waren. Maar er is ook sprake van Canadees hout. In de volksmond duidde men het type barakken van *Zanen & Moenaert* aan met *Canadese barakken*, wellicht verwijzend naar de gebruikte Canadese houtsoort en/of naar de afstempeling op de typisch Canadese dakpannen (13).

Deze barakken van *Zanen & Moenaert* waren als volledig gestandaardiseerde bouwpakketten ontworpen. Dit blijkt onder meer uit de bouwplannen en uit de reconstructie van een dergelijk type noodwoning in Diksmuide (14). Men kon gebruik maken van vijf verschillende types kaders, al dan niet met een deuropening en/of een vensteropening met twee opendraaiende vleugels van H. 125 x Br. 120 cm en/of een smalle vensteropening van H. 125 x Br. 60 cm. De kaders werden op een vooraf gemetselde fundering geplaatst en werden voorzien van muurplaten. Ook het dak werd samengesteld aan de hand van standaardkaders. Een barak van het *type Zanen & Moenaert* kon in principe door gespecialiseerde arbeiders in één dag opgetrokken worden, op voorwaarde dat er al voorbereidende werken uitgevoerd waren (nivellering terrein, fundering,...).

Een ander veelvuldig geplaatst type noodwoning waren de paviljoenen van de firma *Jouret & Speltinckx*, met buitenmuren uit gewapend beton. Daarnaast kocht het *Koning Albertfonds* 4.500 barakken van het Britse leger op, *Nissen Huts* genaamd. Ook barakken van het Belgische leger, genoemd naar Generaal Dossin, werden gebruikt.

Het aanbod aan noodwoningen die via het *Koning Albertfonds* verspreid werden, moet groot geweest zijn. In het boekje "*Tarif de location*", in 1920 uitgegeven door het *Koning Albertfonds*, staan maar liefst 50 verschillende types van noodwoningen en andere

¹² Deze tekst met betrekking tot de wederopbouw en het Koning Albertfonds is min of meer overgenomen uit het thematische beschermingsdossier noodwoningen in West-Vlaanderen (Onroerend Erfgoed 2010), die op haar beurt grotendeels is gebaseerd op Gobyn R. 1985, 169-187.

¹³ Demeurie D. & Vandewalle J. 2006, 67-68.

¹⁴ Rijksarchief Brussel, Fonds T264, nr. 14459: Fonds du Roi Albert, *Type de maison provisoire démontable en bois à 3 pièces. Type 6x6 avec charpente & cheminée corrigée dressée par le service d'exécution du Fonds du Roi Albert en date du 10 Oct 1919*. Dat de beschreven principes uit deze brochure ook effectief werden toegepast, wordt aangetoond in DEMEURIE D. & VANDEWALLE J. 2006, 67-71. Deze brochure werd uitgegeven naar aanleiding van de reconstructie van een houten noodwoning op het domein van de IJzertoren in Diksmuide.

barakken (hospitalen, scholen, opslagplaatsen,...) opgesomd. En ook deze lijst blijkt niet alle gangbare modellen te vatten. Deze barakken konden gehuurd worden tegen een tarief, die per type verschilde naargelang de grootte en het comfort van de barakken. Een klassieke *Zanen & Moenaert* (6 x 6 m) werd in 1920 bijvoorbeeld verhuurd voor 8 frank per maand, een *Jouret & Speltinckx* (7,84 x 6,14 m) voor 11 frank per maand.

Bij de barakken hoorden ook meubels van het *Koning Albertfonds*, die aanvankelijk verhuurd werden maar naderhand aangekocht konden worden. Volgende toebehoren konden geleend of aangekocht worden: keukenkast, kleerkast, bank, stoel, gegalvaniseerde kruik, katoenen deken, wollen deken, keukenplank, bed, matras, keukenkachel, tafel, *peuluw* (kussen), kolenbak, kolenschop, linnenkast, kachelpijp en kniepijp.

1.2.2.3. De Dienst der Verwoeste Gewesten en andere wederopbouwinstanties

Door de wet op de *Aangenomen Gemeenten* van 8 april 1919, de zogenaamde *Adoptiewet*, werd het voor de zwaar getroffen gemeenten mogelijk om zich te laten adopteren door de staat. Deze aangenomen gemeenten werden in gewesten ingedeeld en onder het gezag van een *Hoog Koninklijk Commissaris* geplaatst, die over uitgebreide bevoegdheden beschikte. Enerzijds werden de aangenomen gemeenten aan bepaalde verplichtingen onderworpen, zoals het opstellen van een algemeen rooilijnenplan en een algemeen aanlegplan. Anderzijds konden ze onder meer rekenen op een financiële tussenkomst van de staat in de kosten voor het herstel van beschadigde openbare eigendommen. In het totaal lieten 242 gemeenten zich adopteren, waarvan ongeveer 100 uit West-Vlaanderen.

Op 9 april 1919 werd de *Dienst der Verwoeste Gewesten* opgericht binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Deze dienst moest instaan voor de toepassing van de *Adoptiewet* en zou toezien op de plichten die de Minister van Binnenlandse Zaken had tegenover de *Verwoeste Gewesten* en hun bevolking. Ze kreeg eveneens de opdracht om de taak van het *Koning Albertfonds* in alle opzichten te vergemakkelijken.

Voor de locatie, aanleg, inplanting en toewijzing van de barakken van het *Koning Albertfonds* moest de gemeente zelf instaan. Omdat de meeste betrokken gemeenten geadopteerd waren, viel het werk op het terrein meestal onder de verantwoordelijkheid van de *Hoog Koninklijke Commissaris* of van de *Dienst der Verwoeste Gewesten*.

Algemeen was voorgeschreven om de voorlopige woningbouw te laten plaatsvinden op terreinen waar geen andere vorm van wederopbouw moest uitgevoerd worden, wat grotendeels neerkwam op barakkenwijken buiten de oorspronkelijke dorps- of stadskernen. Het aanleg- of inplantingsplan diende opgesteld te worden door een landmeter of architect. Deze plannen waren vaak slordig opgesteld. Vele barakkenwijken bleven jarenlang verstoken van de meest elementaire openbare voorzieningen, zoals verharde wegen, drinkwater, sanitair en verlichting. De montage en de toewijzing verliep bovendien in vele gemeenten in totale chaos, onder meer te wijten aan een gebrekkige coördinatie tussen het *Koning Albertfonds*, de *Hoog Koninklijke Commissariaten* en de gemeentebesturen. Vanaf 1920 stimuleerde en propageerde de *Dienst der Verwoeste Gewesten* de zelfbouw in duurzame materialen.

Behalve de *Dienst der Verwoeste Gewesten* waren er nog andere instanties betrokken bij de wederopbouw (15). De taken van deze instanties waren niet altijd duidelijk afgelijnd. Bovendien zorgden een onstabiele politieke situatie en een overvloed aan wetten en regels voor een kluwen aan bevoegdheden en verantwoordelijkheden met betrekking tot de wederopbouw.

Zo was er de *Dienst voor de herinrichting van de Landbouw*, die premies uitreikte om de verwoeste landbouwgronden opnieuw in gebruik te nemen. Ook de *Belgische Boerenbond* speelde een belangrijke rol in de wederopbouw. Via haar *Dienst voor Herstel van West-Vlaanderen* werden handleidingen over het indienen van de aanvraag tot oorlogsschade

¹⁵ Vandermarliere K. (Ed.) 2009, 203-205; Onroerend Erfgoed 2010.

verspreid en was het mogelijk om voorschotten te verkrijgen op deze uitbetalingen. De *Boerenbond* bood eveneens hulp aan bij het saneren van de gronden, wat gebeurde door de *Belgische Heidemaatschappij*. Ten slotte hielp de *Boerenbond* bij de bouw van barakken, semi-permanente en *bestendige woonsten*.

In de schoot van de *Dienst der Verwoeste Gewesten* werd in december 1919 de *Bouwdienst* opgericht onder leiding van Raphaël Verwilghen, om bouwprogramma's van de overheid te realiseren, zoals tuinstreken. De *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen* had dan weer vooral een adviserende rol bij de heropbouw van kerken en andere gebouwen van openbaar nut en monumenten.

Ook buitenlandse instanties en hulporganisaties hielpen mee barakken op te bouwen of de wederopbouw te bespoedigen. De Nederlandse stichting *Steun aan België* startte diverse projecten op het vlak van huisvesting op, waaronder in Diksmuide. Elders was het Amerikaanse Rode Kruis een belangrijke sponsor. In Dendermonde bijvoorbeeld doneerde ze geld om een aantal licht beschadigde huizen opnieuw bewoonbaar te maken en om 76 noodwoningen ineen te timmeren.

1.2.2.4. De balans

De realiteit was vaak schrijnend (16). Eind 1919 waren zo al meer dan 45.000 gevluchte gezinnen teruggekeerd naar de frontstreek. Voor hen waren er maar 25.000 min of meer bewoonbare gebouwen ter beschikking. Het *Koning Albertfonds* had toen nog maar 2.000 barakken weten te assembleren. De teruggekeerde vluchtelingen gingen uit noodzaak voorlopig wonen in betonnen bunkers of schuilplaatsen. Of ze trokken eigenhandig een primitieve woning op met 'bruikbaar' materiaal dat ze aantroffen: brokstukken uit puin en allerhande oorlogsmaterieel, vaak 'gevonden' in onbewaakte legervoorraden. Dit wordt *squatterbouw* genoemd.

Bij de Volkstelling van 31 december 1920 telde men 16.870 voorlopige woningen, waarvan 13.108 in West-Vlaanderen en 3.762 in de andere provincies. Tien jaar later werden er in totaal 15.145 noodwoningen geteld, waarvan 2.926 in West-Vlaanderen en 694 in Brabant. In een publicatie van oktober 1923 werd door de *Dienst der Verwoeste Gewesten* volgende balans opgemaakt: in België waren na de Eerste Wereldoorlog 78.000 woningen vernield of onbewoonbaar. Daarnaast waren 22.000 andere woningen erg beschadigd. Het *Koning Albertfonds* kon in totaal ongeveer 11.000 barakken bouwen, ten bedrage van 150 miljoen frank.

Begin 1925 werd het *Koning Albertfonds* opgeheven. In augustus 1926 werd de *Dienst der Verwoeste Gewesten* afgeschaft. De wederopbouw werd als voltooid beschouwd. In theorie moesten de barakken onder de beste voorwaarden verkocht worden, in de praktijk bleven ze veelal bewoond vanwege de lage huurprijs. Pogingen in 1926 en 1927 om de mensen uit hun barakken te verjagen door de huurprijs aanzienlijk te verhogen, brachten geen soelaas: hoewel de mensen die verhoogde huurprijs niet konden betalen, bleven ze er wonen. De gemeente diende dan op te draaien voor het betalen van deze huurprijs.

Vanaf eind 1926 startten de liquidateurs van het *Koning Albertfonds* daarom met de grote middelen. Aan alle gemeentebesturen die barakken van het *Koning Albertfonds* op hun grondgebied hadden staan, werd voorgesteld dat ze die zouden aankopen. De vraagprijs schommelde rond 3.000 frank. Als de gemeenten weigerden op dit aanbod in te gaan, daagde het *Koning Albertfonds* de bewoners voor de vrederechter, om een bevel tot uitdrijving te bekomen. Enkele gemeenten trachtten zich tegen deze praktijk te verzetten. Uiteindelijk gingen een aantal gemeenten in 1928 over tot de aankoop van de barakken, weliswaar tegen een lagere prijs dan oorspronkelijk was vooropgesteld.

¹⁶ Zie het thematische beschermingsdossier noodwoningen in West-Vlaanderen (Onroerend Erfgoed 2010), die op haar beurt grotendeels is gebaseerd op Goby R. 1985, 169-187.

Zoals gevreesd deden de noodwoningen veel langer dienst dan voorzien. Na hun gebruik in de frontstreek werden vele barakken overgebracht naar andere, door de oorlog getroffen gebieden, zoals Aarschot, Dendermonde en Lier. Of ze kwamen terecht in een Belgische stad met een belangrijke arbeidersconcentratie. De barakken waren geëvolueerd van noodwoningen tot 'sociale woonsten' voor de onderste laag van de bevolking.

1.2.3. De wederopbouw in Epegem en de bewaarde houten noodwoning

1.2.3.1. Vernielingen in Epegem

Bijna 90% van het woningenbestand van de fusiegemeente Zemst had tijdens de Eerste Wereldoorlog geleden onder vernielingen of plunderingen (17). Deelgemeente Epegem was hierbij het zwaarst getroffen. Epegem werd in augustus en september 1914 meermaals door Duitse en Belgische troepen overrompeld, met vele vernielingen tot gevolg. Vooral artilleriebeschietingen hadden veel vernielingen aangericht. Om loopgraven te verstevigen en een beter zicht te krijgen op het slagveld, hadden Duitse militairen huizen geplunderd en in brand gestoken (18).

Reeds in 1915 werd een gids uitgebracht naar de slagvelden in de regio rond Epegem, met beschrijvingen van onder meer de vernielingen in Epegem, inclusief de nog aanwezige loopgraven en graven van militairen (19). Op de velden waren zelfs nog ransels, kepies, drinkflessen en stukken uniform terug te vinden. Een uitstap naar deze slagvelden zou ongetwijfeld jarenlang verplicht zijn voor alle Belgen, aldus de inleiding. Veel 'ramptoeristen' bezochten tijdens de oorlog de geteisterde regio. Ook Karel Van de Woestijne en Stijn Streuvels, die elk afzonderlijk de regio bezochten in 1914 respectievelijk augustus 1915, waren sterk onder de indruk van de verwoestingen (20).

In Epegem waren, behalve de kerk, het gemeentehuis en de school, 176 huizen volledig vernield, waaronder veel oude pachthoven. Dit zou 58% van het totaal aantal woningen betreffen (21). Een verslag uit september 1919 over de toestand in Epegem bevestigt deze cijfers: 180 van de 320 huizen van Epegem waren volledig vernield (22). De schade aan de kerk, de pastorie, het gemeentehuis en de onderwijzerswoning was aanzienlijk.

1.2.3.2. Wederopbouw tijdens en na de oorlog in Epegem

Een kaart, in februari 1916 opgemaakt door de Brusselse landmeter Leopold Englebert, specificeert de graad van vernieling per gebouw (23). Deze kaart zou zijn opgemaakt in opdracht van de Duitse *Zivilverwaltung*. Zoals hoger vermeld, had de Duitse bezetter namelijk initiatief genomen tot wederopbouw, vooral in de provincie Vlaams-Brabant.

Bij de wederopbouw in Epegem was ook het *Oeuvre Suisse Belge* nauw betrokken, met als voornaamste architect Alfred Minner. Onder meer de Pieckaertshoeve en de Schranshoeve werden dankzij steun van het *OSB* heropgebouwd (24). De gebouwen die dankzij de Duitse en Zwitserse wederopbouwcampagnes werden heropgebouwd, worden gekenmerkt door een regionalistisch geïnspireerde Vlaamse stijl.

Gezien de graad van vernieling liet de gemeente Epegem zich adopteren, conform de adoptiewet van 18 april 1919. De *Dienst der Verwoeste Gewesten* was bijgevolg nauw betrokken bij de wederopbouw in Epegem, onder leiding van Hoog Koninklijk Commissaris

¹⁷ Van Santvoort L. 2014, 8.

¹⁸ Zie Ver Elst A., 1995, 82-86; Van Asbroeck A. 1986, 9-10; Van den Mooter 2007, 108-111.

¹⁹ S.N. s.d. [1915]: *Itinéraire descriptif des Champs de Bataille de Belgique. Itinéraire N° 1 Vilvorde – Pont-Brulé – Epeghem – Weerde – Elewyt – Hofstade – Houthem – Perck*, Guide Itinéraire des Champs de Bataille N° 1, Bruxelles, 9-10.

²⁰ Nuytten D. 2007, 10-11; Van Santvoort L. 2014, 9.

²¹ Ver Elst A. 1995, 86. In Van den Mooter 2007, 108 is er sprake van 150 vernielde huizen in Epegem.

²² Van Santvoort L. 2014, 10.

²³ Van den Mooter J. 2007. Fragmenten van deze kaart zijn gepubliceerd in Van Santvoort L. 2014, 11, 22.

²⁴ Van den Mooter J. 2007; Nuytten D. 2007, 13-15. Beide hoeves zijn opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>), met ID-nummers 200106 en 41012.

Adolf De Bruyn (25). De zwaar aangetaste Sint-Clemenskerk van Epepegem werd in 1920-1921 hersteld naar de plannen van de Antwerpse architect Julies-Pierre Bilmeyer (1850-1920) die de basis hadden gevormd voor de vernieuwde kerk uit 1910 (26). Het gemeentehuis en de onderwijzerswoning werden hersteld naar plannen van de Brusselse architect Joseph Diongre (1878-1963).

1.2.3.3. De houten barak langs de Schoondonkstraat

Voor veel mensen was er niet meteen een oplossing voor de woningnood. Vandaar dat velen tijdelijk onderdak vonden in noodwoningen, zoals die van het *Koning Albertfonds*. Vooral in Elewijt, Hofstade en Weerde zouden er houten noodwoningen van het Koning Albertfonds geplaatst zijn (27).

Op vandaag is er in Epepegem één houten barak van het Koning Albertfonds bewaard. Het betreft een houten noodwoning van het *type Zanen & Moenaert*, met afmetingen 6 x 6 m. Deze werd opgetrokken op de plaats van een langgestrekte, kleine hoeve, die net zoals de nabijgelegen Schranshoeve volgens de kaart van Engelbert uit 1916 volledig vernield was (28).

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

Houten woning uit één bouwlaag onder zadeldak met de nok loodrecht op de Schoondonkstraat, met aanpalend houten stalletje onder lessenaarsdak aan zuidwestelijke zijde. Het huis met vierkante plattegrond met afmetingen 6 x 6 m, is opgetrokken op een lage gecementeerde onderbouw. De muren zijn opgetrokken aan de hand van gestandaardiseerde houten kaders. Tussen de stijlen en regels van de kaders zijn geprefabriceerde houten bebordingen met beschilderde horizontale beplanking geplaatst. Onder het licht overkragende zadeldak zijn de gevelvelden boven de muurplaten voorzien van een verticale plankenbeschiëting aangebracht, volgens een specifiek regelmatig patroon. Centraal aan de zuidoostelijke zijde is ter hoogte van de muurplaat een trekijzer zichtbaar (parallel met de nok). Op het zadeldak steekt een rechthoekig gecementeerd bakstenen schoorsteentje uit.

De rechthoekige deur en vensters zijn gevat in houten kaders, licht vooruitspringend ten opzichte van de beplanking. Aan zuidoostelijke zijde bevindt zich de originele houten voordeur met bovenaan glas in roede-verdeling, met naast de deur een houten schildje voor huisnummer. Aan deze zijde is een vensteropening met venster met twee opendraaiende vleugels, waarin vroeger een roede-verdeling stak. Dit venster was vermoedelijk oorspronkelijk beluikt, getuige de bewaarde ijzeren luikklemmen. In de noordoostelijke gevel zijn drie smalle vensteropeningen met vensters met rechthoekige roede-verdeling in zes gelijke delen. Aan noordwestelijke zijde bevindt zich één brede vensteropening, met een drieledig, hoogstwaarschijnlijk niet origineel venster.

De barak was oorspronkelijk ingedeeld in één ruimte van 6 x 3 m vooraan en twee kamertjes van 3 x 3 m achteraan. Deze indeling lijkt bewaard te zijn, ondanks een latere toegevoegde tussenwand. De oorspronkelijke houten deurkaders met houten paneeldeuren ingevuld met verticale beplanking zijn bewaard, evenals het hang- en sluitwerk. Op de grond is, wellicht op latere datum, een tegelvloer in dambordpatroon aangebracht, die geen erfgoedwaarde heeft. Achter een secundaire afwerking is een planken zoldering zichtbaar.

²⁵ Van Santvoort L. 2014, 11.

²⁶ Van Santvoort L. 2014, 16-18.

²⁷ Ver Elst A. 1995, 86.

²⁸ Zie fragment van deze kaart, gepubliceerd in Van Santvoort L. 2014, 22.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een plaatsbezoek op 8 november 2016. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Het goed heeft momenteel te lijden onder leegstand en verwaarlozing. Ondanks deze leegstand en verwaarlozing is de houten barak vrij goed bewaard, voor een houten constructie van bijna honderd jaar oud die als tijdelijke oplossing was bedoeld. Enkele elementen zijn verdwenen of aangepast, maar de originele houten structuur is grosso modo bewaard.

De constructie is ten dele overgroeid met klimop. De beplanking onderaan aan de buitenzijde is vochtig. Vermoedelijk zijn er luiken verdwenen ter hoogte aan de vensteropening aan zuidoostelijke zijde. Wellicht is het venster aan noordwestelijke zijde niet origineel en ook de typische roedeversdeling in het venster aan zuidoostelijke zijde is niet aanwezig. Binnenin is een bijkomende wand en secundaire afwerking aangebracht, maar de originele binnendeuren, houten wanden en houten plafond lijken voor zover zichtbaar bewaard. Het is onduidelijk in hoeverre er aanpassingen zijn gebeurd aan het aanpalende houten stalletje. Het dak van dit stalletje is deels ingestort.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

2.1.1. Historische waarde

Deze barak heeft een belangrijke historische waarde als **zeldzaam** bewaarde houten noodwoning van het *Koning Albertfonds*, type *Zanen & Moenaert*. Het *Koning Albertfonds* verspreidde na de oorlog een groot aantal types noodwoningen. Het type *Zanen & Moenaert* was in de schoot van het *Koning Albertfonds* ontworpen en veelvuldig verspreid. Hoewel er na de Eerste Wereldoorlog duizenden dergelijke gestandaardiseerde houten noodwoningen werden opgetrokken om te voldoen aan de grote woningnood die er toen heerste, zijn er vandaag de dag slechts een beperkt aantal dergelijke barakken gekend. De barak is bijgevolg **representatief** voor de vele houten barakjes van dit type die na de Eerste Wereldoorlog zijn opgetrokken. In Ieper, in de frontzone dus, is een eveneens vrij gaaf bewaarde barak van hetzelfde type bewaard en beschermd als monument.

De **contextwaarde** is hoog. De noodwoning van Epepegem herinnert er aan dat er na de Eerste Wereldoorlog niet enkel in de frontzone een hoge woningnood heerste, maar ook dieper in het binnenland, ten gevolge van het oorlogsgeweld tijdens de eerste oorlogsmaanden. Epepegem en omgeving had het zwaar te verduren tijdens de eerste oorlogsmaanden. De Belgische militaire begraafplaats langs de Brusselsesteenweg getuigt onder meer nog van het enorme menselijke oorlogsleed uit 1914. Daarenboven was maar liefst 58% van het patrimonium van Epepegem door het oorlogsgeweld vernield. Nog tijdens de oorlog werden kleinere huizen heropgebouwd op initiatief van de Duitse bezetter. Met geld van het *Oeuvre Suisse en Belgique* werden hoeves, zoals de nabijgelegen Schranshoeve, heropgebouwd. Andere gebouwen, zoals de kerk, werden tijdens de naoorlogse wederopbouwperiode hersteld. En barakken, zoals onderhavige noodwoning van het *Koning Albertfonds*, konden daar waar nodig een tijdelijke oplossing bieden voor de heersende woningnood. De noodwoning was geplaatst op de locatie van een hoeve, die in augustus-september 1914 volledig vernield was. De noodwoning vormt aldus een

veelbetekenende getuige van de woningnood en de wederopbouw in de gemeente Zemst tijdens en na de Eerste Wereldoorlog.

De barak van Eppegem scoort goed op vlak van **gaafheid, herkenbaarheid** en **authenticiteit**, daar de originele houten structuur, de houten beplanking en het houten schrijnwerk voor zover zichtbaar grotendeels bewaard zijn.

2.1.2. Architecturale waarde

De noodwoning heeft een architecturale waarde, als een type houten barak dat tot in het kleinste detail was gestandaardiseerd. Dit type barak was als bouwpakket ontworpen, waarbij gebruik gemaakt kon worden van vijf verschillende types kaders, al dan niet met een deuropening en/of een vensteropening met venster met twee opendraaiende vleugels en/of een smal venster met roede-verdeling. De kaders werden op een vooraf gemetselde fundering geplaatst en werden voorzien van geprefabriceerde, gestandaardiseerde muurvakken. Ook het dak werd samengesteld aan de hand van standaardkaders.

Ondanks het feit dat de barak bedoeld was als voorlopige oplossing, werd er bij dit type noodwoning aandacht besteed aan een verzorgde afwerking. Dit uit zich onder meer in het specifieke patroon van de verticale plankenbeschietsing onder het zadeldak en de afwerking van de roede-verdeling in de voordeur.

2.1.3. Culturele waarde

De noodwoning getuigt van de enorme impact die de *Grooten Oorlog* had op het dagelijks leven. De Eerste Wereldoorlog hield Vlaanderen jarenlang in zijn greep en tekende het leven van ontelbaar veel mensen bijzonder ingrijpend. De Eerste Wereldoorlog was een internationaal gebeuren bij uitstek, waarbij het gros van Vlaanderen door een vijandelijke mogendheid werd bezet. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog kent nog steeds een breed maatschappelijk en internationaal draagvlak.

2.2. Motivering van het type bescherming

De houten noodwoning van het Koning Albertfonds in Zemst (Eppegem) wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemene belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

In dit beschermingsvoorstel wordt de houten noodwoning met het aanpalend stalletje ter bescherming voorgesteld. De afbakening is gebaseerd op de huidige scheiding tussen akkerland en het bebouwd/begroeid stuk, zoals te zien op de luchtfoto van de winter van 2016. Zodoende wordt ook het stuk perceel tussen de noodwoning en de openbare weg evenals tussen de noodwoning en de noordoostelijke rand van het perceel in de afbakening opgenomen, evenals een strook van minimum één meter ten noordwesten van de noodwoning. Deze afbakening kan het vrijstaande karakter van de noodwoning bestendigen, en zorgt dat ontsluiting van de noodwoning vanaf het openbaar domein mogelijk blijft. Behalve de noodwoning met aanpalend stalletje worden geen andere gebouwen of constructies, gelegen op dit stuk perceel mee beschermd.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

De noodwoning is opgenomen in de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed, met ID-nummer 214845.

2.4.2. Ruimtelijke Ordening:

Gelegen in woongebied. De noodwoning ligt op een bouwperceel. Op 10 november 2016 was er nog geen concrete bouwaanvraag voor dit perceel (confer mail stedenbouwkundige ambtenaar).

De aanpalende zone ten westen van dit woongebied staat gemarkeerd als woonuitbreidingsgebied. Deze mogelijke residentiële uitbreidingszone is bevestigd in de herziening van het gemeentelijk ruimtelijk structuurplan, goedgekeurd op 18 augustus 2016. Concrete plannen tot het aansnijden van dit gebied zijn er vooralsnog niet.

3. BEHEERSVISIE

De opmaak van de beheersvisie gebeurde in samenspraak met de afdeling Beheer Vlaams-Brabant van het Agentschap Onroerend Erfgoed.

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wenselijk uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het beschermingsbesluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden er van aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen. Dat zijn deze:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een verkavelingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is vraagt de vergunningverlener (de gemeente of de Vlaamse overheid) advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende Onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

- Rijksarchief Brussel, Fonds T 264, nrs. 14178, 14430, 14438, 14440, 14459, 14648.
- S.N. s.d. [1915]: *Itinéraire descriptif des Champs de Bataille de Belgique. Itinéraire N° 1 Vilvorde – Pont-Brulé – Eppegem – Weerde – Elewyt – Hofstade – Houthem – Perck*, Guide Itinéraire des Champs de Bataille N° 1, Bruxelles.
- DEMEURIE D. & VANDEWALLE J. 2006: *Onder dak. Over barakken en noodwoningen na WO 1. Met uniek fotomateriaal*, Diksmuide.
- GOBYN R. 1985: De woningnood en het probleem van de voorlopige huisvesting in België na de Eerste Wereldoorlog, in: SMETS M. e.a. 1985: *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel.
- NOTEBAERT A. e.a. 1986: *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel.
- NUYTTEN D. 2007: Het Oeuvre Suisse Belge en de heropbouw van landelijke woningen en hoeves tijdens de Eerste Wereldoorlog in de streek van Zemst, *Land in Zicht. Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon*, 76.4, 10-15.
- VAN ASBROECK A. 1986: Eppegem, in: *Elewijt, Eppegem, Hofstade, Weerde, Zemst: herinneringen 1914-1918*, Zemst, 9-36.
- VANDENBOGAERDE S. 2010: *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het 'Etappengebied' tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.
- VAN DEN MOOTER J. 2007: *Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een onderzoek aan de hand van Johannes Schüllers Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

- VANDERMARLIERE K. (ed.) 2009: *Het gekwetste gewest. Archievensgids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek. Focus architectuurarchieven*, Antwerpen.
- VAN SANTVOORT L. 2014: *Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente Zemst, M&L*, 33.3, 6-29.
- VER ELST A. 1995: *Kleine encyclopedie van Groot-Zemst*, Nieuwkerken-Waas.
- VERLOOVE C. 2014: *Het soldatenkerkhof in Eppegem, een beschermd monument, M&L*, 33.3, 13.

- DECOODT H. 2016: *De belangrijkste militaire gebeurtenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen*, in: DECOODT H. 2016: *Bunkers van de 'Hollandstelling' (Eerste Wereldoorlog)*, onuitgegeven criterianota.
- Onroerend Erfgoed West-Vlaanderen, Beschermingsdossier OW003083 *Noodwoning te Ieper (Sint-Jan)* (DECOODT H. 2010).
- Onroerend Erfgoed Vlaams-Brabant, Beschermingsdossier DB 002280, *Zemst (Eppegem), Brusselsesteenweg, militaire begraafplaats* (DECOODT H. & VERLOOVE C., 2007).

- S.N. 2010: *Hoeve Piekaerts* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/200106> (geraadpleegd op 7 november 2016).
- *Het gekwetste gewest* [online], <http://www.wederopbouw.be/home.php> (geraadpleegd op 7 november 2016).

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan bij de bescherming

Zie afzonderlijk document.

5.2. Fotobijlage

De fotobijlage bij het ministerieel besluit bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Documentatie

Zie afzonderlijk document.